

А. А. Чекановський

КЕРАМІЧНІ ЛЮЛЬКИ ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ З ФІГУРАТИВНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ

Стаття присвячена керамічним люлькам для паління тютюну XVII—XIX ст., виконаним у формах, що зображають людську голову чи обличчя, побутові предмети, тварин або їхні частини. В результаті запозичень з середини XVII ст. деяку кількість люльок південно-східного типу почали виготовляти з чашечками для тютюну у вигляді людської голови або тільки із зображенням обличчя. Різні фасони фігуративних люльок у XVIII ст. розповсюджуються на великій території від Волині до Слобожанщини і Північного Причорномор'я. Автор вважає, що люльки із зображеннями людей, тварин і предметів не запозичені з володінь Османської імперії, а є продуктом розвитку європейського, в тому числі і українського, ремесла і декоративно-ужиткового мистецтва.

Ключові слова: керамічні люльки для куріння тютюну; люльки у вигляді голови людини; люльки у вигляді тварин; люльки у вигляді предметів; фігуративні люльки; XVII—XIX ст.

В останні десятиріччя в Україні активізувалося вивчення пам'яток пізнього середньовіччя і модерного часу. Накопичено значний матеріал з археологічних розкопок. З'явилися великі публікації, присвячені різним категоріям знахідок, в тому числі і дрібній керамічній пластиці, а саме — керамічним люлькам. Люльки, які зображають предмети, тварин, голови людей, неодноразово потрапляли в коло уваги науковців. Але оскільки такі знахідки є рідкісними, вони найчастіше розглядаються поодинокі, з мінімальною кількістю аналогій. Дана публікація ставить завданням простежити хронологію таких люльок і місця їх виявлення, сформулювати припущення щодо виникнення моди на них і напрямків її поширення. До

аналізу залучені знахідки з території України (більше двох десятків артефактів) та з-за кордону. Також автор вважає, що цей різновид керамічних виробів потребує своєї описової назви. В цій публікації вживається визначення «фігуративні люльки» або «люльки з фігуративними зображеннями». Увагу приділено саме керамічним виробам. У XVIII ст. почали виготовляти люльки з сепіоліту, фарфору і дерева. Це сприяло розквіту моди на люльки з фігуративними зображеннями, яка тривала до початку ХХ ст.

Люльки для куріння тютюну у вигляді тварин були ще в індіанців Північної Америки (Holčík 1984, s. 8). Крім них вони робили також антропоморфні кам'яні люльки (Stemless... 2021). В Європі на люльках північно-західного типу (так званих «голландських», хоч раніше їх почали виготовляти в Англії) різні сюжетні зображення на чашечках з'явилися у XVII ст., у тому числі і зображення обличчя людини (рис. 1: 1; Holčík 1984, s. 90). У Німеччині від початку XVII ст. на люльках зображали не лише чоловіче обличчя, а й пугги (рис. 1: 9; Mehler 2009, p. 322—323, 333). Робили такі люльки з каолінової глини, іноді вкривали світло-зеленою поливою (Holub, Kolařík, Lečbychová, Zůbek 2016, s. 162; Mehler 2018, p. 6; Vyšohlid 2014, s. 911). Маскарон міг бути звернений як до курця, так і розміщуватися на протилежній стороні чашечки для тютюну. Такі вироби виявлені також у Празі і Вроцлаві (рис. 1: 4, 5; Vyšohlid 2009, s. 969, 972; 2014, s. 913). Люльки із зображеннями потрапляли до країн Центральної Європи морем з Англії, Нідерландів або сухопутними шляхами з Німеччини, де у першій половині XVII ст. вже

Рис. 1. Керамічні люльки із зображенням голови людини або обличчя: 1 — люлька північно-західного типу з обличчям чоловіка. XVII ст. (Holčík 1984, s. 90, далі посилення на джерело див. у тексті); 2 — Гданськ, XVII ст.; 3 — сюжет «крокодил ковтає чоловіка», Регенесбург, Баварія, Німеччина, 1640—1670 рр.; 4, 5 — зображення путті, Прага, друга половина XVII ст.; 6 — Гданськ, 30-ті рр. XVII ст.; 7 — Зборовське, Верхня Сілезія, друга половина XVIII ст.; 8 — Варшава, друга половина XVII ст.; 9 — люлька північно-західного типу із зображенням путті, Амберг, Баварія, Німеччина, середина XVII ст.; 10 — Перемишль, Музей Перемиської землі; 11 — Брно, остання третина XVII ст.; 12—17 — Краків, археологічний музей

теж були майстерні з виробництва люльок (наприклад, з 1628 р. у Кельні). Прикладом можуть бути люльки, знайдені в Гданську, де найстарші знахідки датовані 30-ми роками XVII ст. (рис. 1: 2, 6; Daňal 2013, s. 203, 215—216). Популярним сюжетом було зображення голови чоловіка з бородою і вусами, якого ковтає крокодил, ілюстрація анекдоту про Волтера Релі (Walter Raleigh) — англійського державного діяча, мореплавця і поета. Рельєфне зображення тварини знаходилося на мундштуку (рис. 1: 3, 6; Daňal 2013,

s. 215—216; Mehler 2009, p. 323; Vyšohlid 2009, s. 977). У 1753 р. в Померанії в місті Росцін (Roßcin, Польща) біля покладів калінової глини виникла мануфактура з виробництва люльок, в тому числі з антропоморфними зображеннями, вона працювала до 1804 р. (Daňal 2013, s. 210). З 1753 р. у Верхній Сілезії (Зборовське) почала роботу майстерня з виготовлення люльок північно-західного типу. Мануфактура працювала до 1850—55 рр. На ній теж виготовляли вироби з чашечкою у формі голови людини. Цікаво,

що це зображення подібне до «голови турка» (вигляд головного убору, борода з вусами, обличчя знаходилося на протилежній до курця стороні; рис. 1: 7; Grabny, Nosić 2017, s. 96). Проте такі вироби датуються другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст., коли цей сюжет вже був популярним як для глиняних, так і для сепіолітових (пінкових) двоскладових люльок південно-східного типу. Отже, найвірогідніше — це приклад сплаву обох традицій. Люльки з портретними зображеннями (в тому числі з «головою турка») продовжували виробляти і в Англії. Пік популярності таких виробів припав на середину XIX ст. (Coleman 1999—2015).

Люльки «східного» типу походять від іншого різновиду індіанських люльок з південної частини Північноамериканського континенту. (Robinson 1985, p. 150). В XVII ст. фігуративні люльки на Середземномор'ї та у володіннях Османської Порту не поширені. На території Центрально-Східної Європи зустрілися обидві стиліові традиції, і з початком місцевого виробництва люльок могло трапитися поєднання технологічних і художньо-пластичних особливостей обох типів. Так застосування для люльок світлопалених глин, і в тому числі — каолінових, могло відбутися під впливом англійських і голландських технологій (тим більше, що в Україні і деяких регіонах Польщі вже була традиція використання такої сировини в гончарстві). Від північно-західного типу люльок також могла бути взята ідея виготовляти чашечку для тютюну з обличчям людини, чи у формі голови. Але при цьому загальний вигляд фігуративних виробів виявився ближчим до люльок «східного» типу. Загальна форма чашечки такого виробу, в залежності від форми переходу її у відросток-тулійку, могла бути у деякій мірі схожа на люльки північно-західного типу, проте у них не було довгого глиняного чубука-мундштука. Це завжди двоскладові люльки південно-східного типу з порівняно короткою тулійкою. Деякі дослідники на основі орієнтального в загальних рисах стилю люльок у вигляді голови людини роблять висновок про їхнє південно-східне («турецьке») первинне походження. Чомусь при цьому не звертають увагу на досить сувору заборону на фігуративні зображення у мусульманському світі. На нашу думку, кращі умови для появи таких виробів були на територіях з немусульманським населенням, де відбувалися активні контакти зі Сходом. Скоріше, варто взяти до уваги моду на східний стиль і час поширення його в християнській частині Європи. Остаточне вирішення питання місця виникнення і шляхів поширення фігуративних люльок залежить від датування цих археологічних артефактів на всій території від Малої Азії до Атлантики.

Другою половиною XVII ст. датована люлька з Варшави, чашечка якої зроблена у вигляді людської голови (розкопки 1977 р. на Замковій площі). Зображено чоловічу голову в тюрбані і з довгими вусами (рис. 1: 8). Люлька виготовлена зі світло-кремової глини і вкрита непрозорою світло-зеленою поливою. Разом з нею виявили три керамічні білоглиняні чубуки голландських люльок (Meuza 1997, s. 42—43). В Польщі глиняні люльки у вигляді людської голови є у зібраннях археологічного музею в Кракові і у музеї люльок і дзвонів у Перемишлі (філія музею Перемиської землі). Вони широко датовані рубежем XVII—XVIII ст. — першою половиною XIX ст. Об'єднує ці люльки типаж чоловічого обличчя з вусами і форма головного убору, зображеного з різним ступенем стилізації. Люлька з перемиської колекції світлоглиняна. Зображення обличчя і елементів одягу добре детальноване. Видно брови, ніс з горбинкою, орнамент на головному уборі. Люлька сформована так, що відросток-тулійка для чубука заходить під чашечку. Передня частина у нього відтворює частину коміра верхнього одягу. Муфта на кінці тулійки товста (рис. 1: 10). Люльки з краківської колекції здебільшого вкриті поливою різних кольорів: зеленою, зелено-оливковою, брунатно-червоною, кремовою. Тісто виробів світло-кремове (рис. 1: 13—16). Є люльки неполив'яні — світло-кремові і темно-сірі, майже чорні, випалені у відновлювальному середовищі («димлені»; рис. 1: 12). За формою всі вони близькі до глечикоподібних люльок. Тороїдальний головний убір відповідає традиційній формі вінець чашечки для тютюну. На більшості виробів кінчики вусів на обличчя трохи загнуті догори. Найбільша за розмірами люлька з найреалістичнішим зображенням зроблена з тонковідмученої світлої червонопаленої глини, має гладеньку поверхню. Шапка на голові чоловіка містить два пояси рельєфних рядів з листя аканта. Вочевидь, ця люлька наймолодша серед подібних виробів (рис. 2: 1). Схожа люлька виявлена у Чеських Будейовицях (рис. 2: 2). На відміну від краківської вона випалена у відновлювальному середовищі, має трохи краще деталювання, дещо інше зображення головного убору і дуже гладку, темну поверхню з напівматовим блиском (Preusz 2015, s. 313—314).

Одна з люльок з колекції археологічного музею в Кракові має на чашечці зі сторони протилежної до відростка-тулійки рельєф з обличчям і верхньою частиною тіла жінки (рис. 1: 17). Виріб виготовлений з білої каолінової глини. Люлька була у вжитку, при виготовленні відтиснута грубо, несиметрично, має глечикоподібну форму, невеликі розміри. Форма муфти на тулійці характерна для

Рис. 2. Керамічні люльки із зображенням голови людини: 1 — Краків, археологічний музей; 2 — Чеські Будейовиці, кінець XVIII — початок XIX ст.; 3 — зображення Улісса С. Гранта, президента Сполучених Штатів (1869—1877 рр.), вироблена в м. Гроссальмероде (Німеччина, земля Гессен); 4 — східноєвропейське виробництво, Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 5 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 6 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 7 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 8 — можливо вироблена в Сілезії, Прага, Старе Місто, XVIII ст.; 9 — Празький град, XVIII ст.; 10 — виготовлено в м. Кюджа (Італія), музей м. Ровінь (Св. Катерина), Хорватія, 1750—1850 рр.; 11 — виготовлено в м. Кюджа (Італія), музей м. Ровінь, Хорватія, 1650—1750 рр.; 12 — виготовлено в Зелово (Сінь), знайдено у м. Тріль, Гардун, Хорватія, XVIII ст.; 13 — Москва, середина — друга половина XVIII ст.; 14 — історичний музей Державного Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника, XIX ст.; 15 — «голова військового, Наполеон» (?), західноєвропейське виробництво, Празький град, XVIII ст.; 16 — «філософ», західноєвропейське виробництво, Празький град, XVIII ст.

XVIII ст. Виріб вкрито світло-зеленою поливою (Puziuk 2016, s. 288, 296, 299). Ця люлька може бути прикладом поєднання західних і східних технологічних і стилістичних традицій. Місце розміщення антропоморфного зображення і глиняне тісто такі ж, як у німецьких люльок з пугті. Але загальна форма люльки безумовно належить до південно-східного типу.

Восени 2017 р. в археологічному музеї в Кракові відбулася велика виставка, присвячена люлькам. Крім виробів, що зображають голову чоловіка, в експозиції була представлена люлька у вигляді чобота. Колір випаленої глини у неї світло-кремовий. Виріб вкрито світло-зеленою поливою. Станом на 2017 р. в Кракові не було знахідок слідів виробництва люльок у другій половині XVII — на початку XVIII ст. (напівфабрикатів, браку, чи підставок для висушування і випалу виробів). Натомість, такі археологічні матеріали відомі у Варшаві і Вільнюсі. (Puziuk 2015, s. 83, Puziuk 2017). У Варшаві з площі Замкової походить ще одна люлька з каолінової глини з чашечкою у вигляді чоловічої голови (збереглася лише чашечка). Вінця нагадують невисокий головний убір. Відросток-тулійка не збереглася, тому важко визначити — це люлька «голландського» чи «турецького» типу. Знахідка датована початком XIX ст. (Меуза 1999, s. 14).

Фігуративні люльки південно-східного типу виявлені також у Чехії, зокрема в Брно, Празі, Чеських Будейовицях. У Брно люлька зі світло-зеленою поливою на відміну від виробів з колекції краківського музею має інший кут між чашечкою і тулійкою, але подібна до них за спрощеним стилем зображення. Знахідка датується останньою третинною XVII ст. (рис. 1: 11; Holub, Kolařík et al. 2016, s. 164—165). Люльки у вигляді «голови турка», датовані XVIII ст., знайдено в Празі (рис. 2: 4—9; Vyšohlid 2011, s. 74, 81). Як аналоги для них вказана люлька, що виявлена у Вроцлаві. Місцем її виробництва називають Болеславець, чи Ілоув (Польська Сілезія; Vyšohlid 2009, s. 981). Чеські вироби є як теракотові, так і з поливою, білою, зеленою та жовтою. Глиняна маса має світло-кремовий колір, рудий і білий. За формою вони подібні до люльок з краківського музею, але чашечка трохи вища і над «турбаном» знаходяться невисокі циліндричні вінця. Martin Vyšohlid вважає, що зображення на люльках є не запозиченням, а відображенням у народній культурі кількох століть турецької експансії та постійної загрози для Центральноєвропейського регіону (Vyšohlid 2011, s. 74). Разом з цими люльками опубліковано фрагмент виробу у вигляді чобота. Виріб має світлокремове глиняне тісто, датований XVIII ст., місцем походження названа Східна Європа (рис. 5:

3; Vyšohlid 2009, s. 968). Серед люльок північно-західного типу є фасон у вигляді чобота. У таких виробів носок чобота переходить у мундштук (Mechler 2010, s. 202, 398, 406). Ще одна фрагментована люлька з Праги на тулійці має рельєф, що зображує риб'ячий хвіст (Vyšohlid 2011, s. 82). Цей рельєф є елементом відтиснутим у формі. Колір глиняного тіста світло-рудий, такий же як у виробу у вигляді чобота. Люльку, яка відтворює голову чоловіка з вусами, з Чеських Будейовиць датовано кінцем XVIII — початком XIX ст. Її колір чорний, виріб випалено у відновлювальному середовищі. Можливо вона теж походить з Польщі або Угорщини (рис. 2: 2; Preusz 2015, s. 313—314). У 1652 і 1657—58 рр. у Чехії вводилася заборона на куріння тютюну. Але вона не вплинула на поширення цієї звички і в 1664 р. знову було дозволено продаж і введені податки на імпортований тютюн (Vyšohlid 2009, s. 992).

Фігуративні люльки відомі також у Середземномор'ї, зокрема у Хорватії. В музеї міста Ровінь зберігається антропоморфна люлька з чашечкою у формі жіночої голови (як вважає автор публікації) в головному уборі. Її глиняне тісто має брунатний колір. Внутрішній об'єм чашечки для тютюну сполучається через три отвори у дні з відростком-тулійкою для чубука. Місце знахідки невідоме. Виріб виготовлено у м. Кіоджа (Chioggia) поблизу Венеції в перший період роботи тамтешньої майстерні з 1655 по 1750 рік (рис. 2: 11; Bekić 1999—2000, s. 263, 275). Ще одна люлька з м. Ровінь (Sv. Katarina, Rovinj) зображає голову чоловіка з бородою і вусами з кінчиками догори. Промодельовано волосся. Головний убір позначено валиком. Над ним знаходиться другий валик вінець. Тулійка заходить під чашечку і має невеличкий виступ донизу. Муфта тулійки виділена невисоким рельєфом. Глиняне тісто жовте. Виготовлена люлька у м. Кіоджа (Chioggia) поблизу Венеції у 1750—1850 рр. (рис. 2: 10; Bekić 1999—2000, s. 263, 275). З хорватського містечка Зелово (Zelovo, Sinj), де була досліджена майстерня з виготовлення люльок, походить виріб у формі голови людини з вусами і бородою. Над бровами є тонкий валик довкола чашечки, який відділяє обличчя від вінця, надаючи їм легку подоби головного убору. Автор публікації вважає, що це — голова солдата, і повідомляє про аналогічну люльку, зроблену в Неаполі. Глиняне тісто помаранчевого кольору. Тулійка прикрашена стилізованим рослинним мотивом. Датується люлька серединою XIX ст. Для цього часу вона має досить «старомодну», спрощену форму (рис. 2: 12; Bekić 1999—2000, s. 267, 278).

Ще одна хорватська люлька з темно-сірої глини і червоним ангобом, та лощеною гла-

денькою поверхнею має виразні зооморфні мотиви. Глечикоподібна чашечка і муфта тулійки прикрашені рельєфом у вигляді зубастої пащі. Муфта на тулійці має форму зрізаного конуса. Чашечка з'єднана з тулійкою одним отвором (рис. 4: 5). Місце знахідки невідомо, можливо — острів Бісаг, о-ви Корнати (Bisag u Kornatima; Bekić 1999—2000, s. 265, 277). Зображення тварини на деталях люльок могло бути і більш реалістичним. Прикладом є тулійка з помаранчевої глини, з гладенькою поверхнею. Муфта на її краю виконана у формі голови тварини, ймовірно, лева, із роззявленими щелепами (знайдено у м. Сутомищиця, острів Угльян (Sutomišćica, Ugljan), місце виробництва невідоме (рис. 4: 6; Bekić 1999—2000, s. 269, 279).

На початку XVIII ст. в Австрійській імперії почали виробляти люльки для куріння тютюну з мінералу сепіоліту (Holčík 1984, s. 13; Смирнов 2010, с. 110), який є надзвичайно придатним для художнього різьблення (Holčík 1984, s. 40—43, 115—116). Ці люльки загалом відповідали двочастинному південно-східному типу. Сепіоліт дозволяв виконувати складні композиції і надзвичайно реалістичні зображення. Розквіт виробництва пінкових люльок і найбільше поширення припадає на другу половину XVIII — початок ХХ ст. Це вплинуло на стиль фігуративних керамічних люльок обох типів. Зображення стали набагато реалістичнішими (рис. 2: 1—3, 14—16). Крім продовження у новій якості сюжету з так званим «турком», з'являються портрети філософів, античних героїв, військових, моряків, жінок, африканських тубільців (рис. 2: 3, 14—16; 3: 8, 14). Починають зображати відомих реальних осіб, наприклад: імператорів, королів, полководців, президентів, письменників, шаржовані фігури відомих політиків (Clay... 2021; Coleman 1999—2015; Gosse 2009, p. 6; Mechler 2018, fig. 4; Milošević, Topić 2011, s. 304; Vušohlid 2009, s. 968). Щодо люльок з головою «турка» то у Франції з середини ХІХ ст. навіть виникли назви їх традиційних різновидів, такі як «Алі-Паша», «Султан», «Великий Мохамед», «Ібрагім» та ін. (Vušohlid 2011, s. 74). Зміну стилю портретних люльок добре помітно на прикладі виробів XVIII ст. з Москви — від невеликої чорнолощеної зі спрощеним зображенням чоловіка з бородою і вусами до червонолощеної люльки у вигляді реалістичного, добре деталізованого жіночого погруддя (рис. 2: 13; 3: 4; Розенфельдт 1968, с. 38, 57, 105, 115). На цей же період припадає поширення в Європі фаянсових і фарфорових фабрик. З'являються фабричні люльки з цих матеріалів. Вони не розглядаються в даній роботі, але звернемо увагу, що фарфорові і фаянсові люльки крім фігуративної пластики, часто оздоблювали сюжет-

ним розписом. Люльки з тонковідмучених глин, які після випалу дають кремово-медові відтінки, нагадують пінкові вироби, але виконуються за допомогою штампів серійно і є значно дешевшими. Це давало змогу успішно конкурувати їм на ринку з пінковими, а потім і з дерев'яними люльками. Декоративність форм керамічних люльок з другої чверті XVIII ст. збільшується повсюдно. Люльки з білої каолінової глини північно-західного типу з керамічним мундштуком з ХІХ ст. теж почали виготовлятися з чашечками у вигляді реалістичних зображень голови людини та інших сюжетів (Clay trade pipes 2021; Coleman, H. 1999—2015). Поява цигарок і сигарет теж стимулювала виробників пінкових люльок урізноманітнювати сюжети і привабливість виробів. Подібний вплив був і на керамічні люльки. Як приклад наведемо люльку фабричного виробництва ХІХ ст. у вигляді чобота (рис. 5: 6; Holčík 1984, s. 69). Хоча прості традиційні фасони за рахунок значно нижчої ціни залишалися цілком конкурентними до початку ХХ ст. і вироблялися на багатьох фабриках Центральної Європи (Bielich, Čurný 2009, s. 355—357; Preusz 2015, s. 327—333; Puziuk 2017).

Першу спробу огляду фігуративних антропоморфних люльок з території України зробив Є. С. Калашник. Він розглянув знахідки з Києва, Аккерманської фортеці (Білгород-Дністровський), Миропілля (Сумщина), з Маріуполя. Також згадав знахідки з Гродна і Варшави. Дослідник повторює припущення про турецький імпорт щодо знахідок у Білгороді-Дністровському і Маріуполі, та в цілому теж вважає XVIII ст. часом поширення таких люльок у Східній Європі (Калашник 2015а, с. 33—36). Фігуративних люльок, опублікованих у наукових статтях, і тих, що є в колекціях музеїв, є більше, ніж описано в згаданій статті. Можна навіть виділити кілька фасонів люльок із зображенням голови людини. Схожими виглядають люльки з музею Державного історико-культурного заповідника в Острозі та знахідки з Миропілля (Калашник 2015b, с. 42) і Маріуполя (Горбов, Божко 2012; Горбов, Божко, Кушнір 2013, с. 139, 148) (рис. 3: 2; 5: 3). Їхніми аналогами є люльки XVIII ст. з Москви (рис. 3: 4; Розенфельдт 1968, с. 38, 105) і Підмосков'я (Дединово; рис. 3: 7; Грачева 2015, с. 77), фрагмент люльки з краківської колекції (рис. 1:12). Всі вироби є стилізованим зображенням голови чоловіка з вусами і бородою у невисокому циліндричному головному уборі. Поверхня виробів гладенька, колір глиняного тіста сірий і чорний. Вуса направлені кінчиками догори, борода з вусами не з'єднана. Люлька з Миропілля чорнолощена, тісто з білуватими включеннями, висота чашечки 3,8 см, діаметр 2,4 см, довжина вцілілої частини

Рис. 3. Керамічні люльки XVIII—XIX ст. із зображенням голови людини або обличчя: 1 — Київ, вул. Олександрівська, 41; 2, 3 — музей Державного історико-культурного заповідника, Острог; 4 — Москва, XVIII ст.; 5 — Маріуполь, середина XVIII ст.; 6 — Миропілля, Сумська обл.; 7 — Дединово, Московська обл., початок XVIII ст. 8 — люлька з клеймом «...HONIG W... / ... SNEMNITZ», знайдено в Дубровнику, Кула Горні, Хорватія, вироблена у Банській Штявниці, Словаччина, початок XIX ст.; 9 — р-н Кам'янської січі, Херсонський обласний краєзнавчий музей, XVIII ст. 10 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, XVIII ст. 11 — музей Державного історико-культурного заповідника, Дубно, XVIII ст.; 12 — Хмільник, XVIII—XIX ст.; 13 — Острог, XVIII—XIX ст. 14 — «моряк з люлькою», вироблено Blanc Garin у м. Живе (Givet), знайдено на о-ві Помег, Фріульські о-ви, Марсель, Франція; 15 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська, 50, XVIII ст.

тулійки — 1,8 см, кут між чашечкою і тулійкою 75° (Калашник 2015b, с. 42). Ці люльки є варіантом сюжету вже згаданих виробів з Варшави, Перемишля, Брно (рис. 1: 8, 10, 11).

Розглянемо інші фасони українських портретних фігуративних люльок. В експозиції Острозького краєзнавчого музею представлена білоглиняна глечикоподібна люлька більш простої форми з личиною (рис. 3: 3). Борода і вуса не виділені рельєфом. Виріб схожий на фрагмент полив'яної оливково-зеленої люльки (глиняне тісто світло-кремове) з краківської колекції (рис. 1: 18).

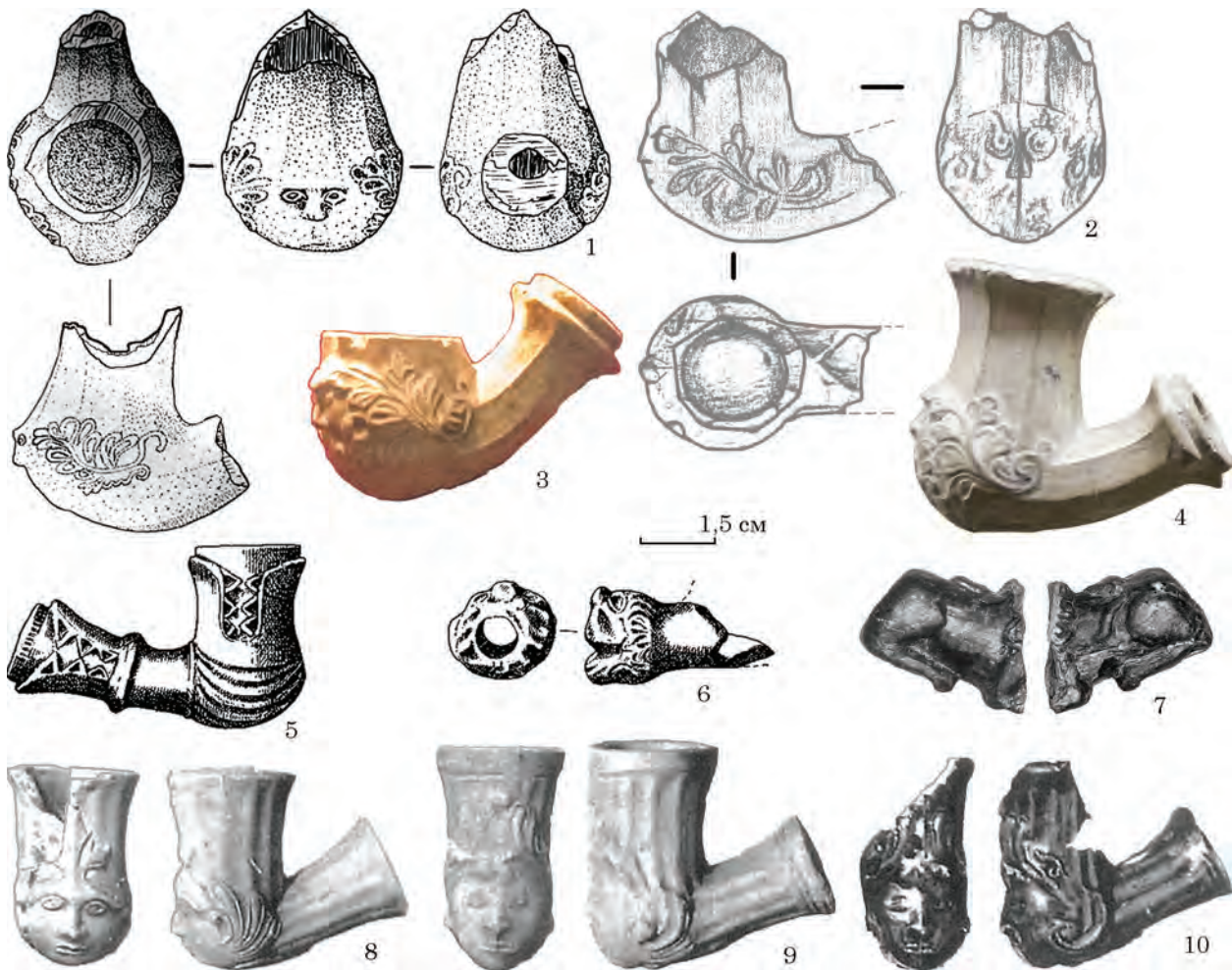
У кінці XVIII — першій половині XIX ст. реалістичність портретних люльок значно покращилась і зображення набули справді «східного» колориту. Якщо люльки з Чеських Будейовиць і Кракова портретують чоловіка, зовнішність якого можна визнати за карпатсько-балканський типаж, то люлька з Києва (рис. 3: 1) дуже реалістично зображає безумовно «східного» вусаня без бороди в тюрбані. Унікальна за майстерністю виконання люлька з Херсонського обласного краєзнавчого музею, вірогідно, відтворює голову жінки з намистом на шиї та в тюрбані з прикрасами (рис. 3: 9). Вона належить колекції з досліджень Кам'янської Січі (1709—1711 рр.; Братченко 2010, с. 64). Поселення в цьому місці біля Каїрської переправи через Дніпро, можливо за виключенням нетривалих періодів, існувало протягом XVIII ст. і пізніше.

На основі фасону люльки з бутоноподібною нижньою частиною чашечки і тулійкою, яка утворює під нею гребінь (рис. 3: 15), в Україні з другої половини XVIII ст. поширюється різновид люльки із зображенням голови чоловіка. Припускаємо — це розвиток вказаного більш простого фасону люльок, до якого додали бароковий декор. Обидва фасони, тим не менш, побутували паралельно (Чекановський, Чміль 1996, с. 105; Войтюк 2017, с. 220). Знахідки таких бутоноподібних люльок з личиною відомі у Києві, Дубно, Острозі, Хмільнику (рис. 3: 10—13). Всі вони білоглиняні або світлоглиняні. Обличчя на люльках безвусе або з тонкими невеликими вусами, головний убір невисокий, циліндричний, зображено стоячий комір верхнього одягу. Можливо, це — елемент військового однострою. Вироби з Києва і Дубна вкриті світло-зеленою поливою (Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 105), про знахідку в Хмільнику автор публікації пише: «Вкрита прозорою поливою» — і вказує, що вона є прямою аналогією люльки з Києва (Виногородська 2016, с. 153—154, 156, 159). Люлька виявлена в заповненні об'єкта другої половини XVIII ст. разом з артефактами XVIII—XIX ст., в тому числі з люльками кінця XVIII—XIX ст. В Києві аналогічний

виріб знайдено у культурному шарі XVIII ст. поблизу гончарних майстерень, у яких серед іншого виготовляли люльки. Ще одна ціла люлька такого фасону є в колекції Національного музею історії України (Терещук 2014, с. 179). В Острозі знахідка зроблена у заповненні XVIII ст. Люлька виконана грубо, немає розчленування «бутона» під личиною на «пелюстки», а завитки на гребні тулійки під чашечкою ледь помітні (рис. 3: 13). Невирізне деталювання може бути пояснено тим, що для неї форма-модель не виготовлялась окремо, а бралася натомість інша люлька. Разом зі згаданою знахідкою були виявлені й інші люльки того ж часу. Причому кілька форм тотожні виробам з Хмільника. Нефігуративні люльки з бутоноподібною і мушлеподібною нижньою частиною чашечки з археологічних об'єктів в Острозі (Войтюк 2017, с. 220), в Дубно і в Хмільнику (Виногородська 2017, с. 159) мають аналізи як в Україні, так і в Центральній Європі та датуються XVIII—XIX ст. (Bielich, Čurný 2009, p. 345—349, 355—356; Bekić 1999—2000, s. 273, 276; Vyšohlid 2009, s. 983, 989; Vyšohlid 2011, s. 82, 87; Milošević, Topić 2011, s. 301—310; Preusz 2015, s. 315).

Ще одним фасоном люльок із зображенням обличчя були великі білоглиняні вироби з виступаючим рослинним рельєфом на бокових сторонах чашечки і личиною зі сторони, протилежної курцеві. Вони знайдені в Корсуні-Шевченківському (рис. 4: 1; Воляник, Шкарбан, Приймак, Шекера 1989, табл. 70), у карантинному дворі Аккерманської фортеці (рис. 4: 2; Біляева, Фіалко 2005, с. 84), є у колекції музею Державного історико-культурного заповідника в Дубненському замку (рис. 4: 3) і в експозиції Херсонського обласного краєзнавчого музею (рис. 4: 4). Люльки збереглися фрагментованими. Розміри цілих виробів були по висоті і довжині більші за 6 × 6 см., у товщину чашечка люльки з Аккерманської фортеці — 2,8 см. Вірогідно вони належать до різновиду горщикоподібних люльок. Верх чашечки і тулійка гранчасті. Судячи з характеру і кольору глиняного тіста, аккерманська люлька походить з Подніпров'я або Волині. Для причорноморських і турецьких люльок масовим є використання червонопалених глин, ангобів червонувато-вишневого і бузкового відтінків. За розміром і оздобленням люльки характерні для другої половини XVIII — початку XIX ст. Цікавою аналогією до цих знахідок є глечикоподібні люльки, які датуються 1755—1802 рр., виявленні і виготовлені у поселеннях моравських переселенців у Північній Кароліні. Це світлоглиняні теракотові і полив'яні люльки. Полива зелена, чорна, брунатна, жовта і прозора. На виробках зображення обличчя теж поєднано з рослинним орнаментом, чашечка і тулій-

Рис. 4. Керамічні люльки XVIII—XIX ст. із зображенням обличчя і люльки із зооморфними елементами: 1 — Корсунь-Шевченківський; 2 — Аккерманська фортеця, Білгород-Дністровський; 3 — музей Державного історико-культурного заповідника, Дубно; 4 — Херсонський обласний краєзнавчий музей; 5 — підводна знахідка, острів Бісаг, о-ви Корнати, Хорватія, друга половина XVII ст.; 6 — Сутомищиця, острів Углян, Хорватія; 7 — Городок, XVIII ст.; 8, 9 — неполив'яні, Північна Кароліна, 1755—1802 рр.; 10 — брунатна полива, Північна Кароліна, 1755—1802 рр.

ка гранчато-рельєфні (рис. 4: 8—10; South 2002, р. 238—245).

Фігуративних люльок із зооморфними мотивами в Україні відомо мало. Ціла форма знайдена в Києві під час досліджень біля церкви Феодосія Печерського (вул. Цитадельна, 3) у 2018 р. (Івакін, Оленіч, Баранов 2020, с. 68—69). Люлька знайдена в об'єкті разом зі срібними копійками Петра I. Вона ціла, невживана, світлоглиняна, розмірами приблизно 5 × 2,5 см. Край «пащі» утворює вінця чашечки. Рельєфно пророблені нижні і верхні ікла, око. Завитки на чашечці і тулійці можуть означати різні частини тіла тварини (можливо вуха, гриву, луску). Зображення стилізоване і показує зубасту потвору узагальнено (рис. 5: 7). Ще один фрагмент схожій білоглиняної люльки з чашечкою у вигляді пащі тварини виявлений у Бучаку (багатощарове поселення Гряда II, Канівський р-н Черкаської обл.) в 2017 р. Висота чашечки трохи більша за 3 см. Край «пащі»

закінчується нижче вінець. У «верхній щелепі» на боковій стінці чашечки видно три гострих зуба, у нижній — чотири. Інші деталі голови звіра дуже орнаментально стилізовані. Автори розкопок розрізнили «передні ніздрі та очі, маленькі вуха із рослинним пагінцем та шерсть (левова грива?) на шії». Знахідка датована кінцем XVII — початком XVIII ст. (рис. 5: 8; Пробийголова, Куштан 2019, с. 69—70).

Під час розкопок на території Михайлівського монастиря в Києві було знайдено фрагмент білоглиняної люльки, який нагадував бутоноподібні люльки з високими пелюстками. Але розмір рельєфної «пелюстки» на чашечці і деякі елементи ритованого орнаменту дозволяють припустити, що це теж міг бути виріб у вигляді розкритої пащі тварини (рис. 5: 9). Край «пащі» знаходиться нижче вінець. Висота чашечки близько 4,5 см. Люлька виявлена у заповненні будівлі з матеріалами XVII—XVIII ст. (Чекановський

Рис. 5. Керамічні люльки із зображенням чобіт і люльки із зооморфними елементами: 1 — археологічний музей в Кракові; 2 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська, 43, друга половина XVIII ст.; 3 — Прага, р-н Na Poříčí, XVIII ст.; 4 — Батурин, цитадель, початок XVIII ст.; 5 — Київ, Печерськ, вул. Цитадельна, 3, початок XVIII ст.; 6 — виготовлена у м. Мартін, Словаччина, кінець XIX — початок XX ст.; 7 — Київ, вул. Цитадельна, 3, початок XVIII ст.; 8 — Бучак, Черкаська обл., кінець XVII — початок XVIII ст.; 9 — Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, кінець XVII — XVIII ст.

2020, с. 99—100). Усі три описані люльки за пропорціями чашечки можна віднести до горщикоподібних. Найменший діаметр чашечки знаходиться у верхній її частині. Аналогією українським зооморфним люлькам є наведена вище знахідка з Хорватії (рис. 4: 5).

Унікальним є фрагмент зооморфної люльки знайдений у м. Городок Хмельницької обл. (рис. 4: 7; Чекановський 2018, с. 272, 276—277). Ця знахідка найбільше близька

до стилю пізніх фігуративних пінкових люльок. Виріб випалено у відновлювальному середовищі. Він має сіро-брунатну гладеньку поверхню. Це — туліяка і мала частина чашечки. Зображено тварину, що припала до землі або сидить, вірогідно — лева. Добре розрізняються задні лапи, хвіст з китицею на кінці, завитки гриви. Отвір для чубука розташований у задній частині тулуба тварини. «Голова», вочевидь, була чашечкою для тютюну. Фрагмент люльки знайдено

в об'єкті, який широко датований кінцем XVII—XVIII ст. (Нечитайло, Чебановський 2018, с. 106—107). Аналогія цьому виробу поки що не знайдено. Стилістично подібним є вже згаданий фрагмент люльки з Хорватії, у якій завершення тульки виконано у формі голови тварини (рис. 4: 6; Bekić 1999—2000, s. 269, 279).

Довгий час для фігуративної білоглиняної люльки у вигляді пари чобіт (рис. 5: 2), знайденої під час дослідження гончарних майстерень в Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки (вул. Воздвиженська, 43; Чебановський, Чміль 1996, с. 103, 105), як аналог був відомий лише невеликий фрагмент люльки з Печерська (Київ, вул. Цитадельна, розкопки 1988 р.; рис. 5: 5; Качан, Балакін 2010, с. 141, 142). Люлька з Гончарів-Кожум'яків датується серединою — другою половиною XVIII ст. В 2005 р. у Батурині в розкопі № 14, закладеному в північно-східній ділянці цитаделі, була виявлена ще одна люлька близького фасону (рис 5: 4). Вона виконана у формі чобота зі штампованим орнаментом і вкрита зеленою поливою (Юхно 2016, с. 283). Вона старша за київську люльку, датується початком XVIII ст. (верхня дата — 1709 р.). Ця знахідка дуже схожа на люльку з колекції краківського археологічного музею (рис. 5: 1). На відміну від київської люльки, чашечки в обох виробів виконані у вигляді лише одного чобота. Цей фасон був популярним у Центральній Європі тривалий період і доказом цього є люлька кінця XIX — початку XX ст. з міста Мартін у Словаччині (рис. 5: 6). Особливістю її, порівняно з іншими згаданими у цій статті виробами, є покриття червоною поливою і відкидна металева кришка на чашечці. Висота виробу разом з чашечкою становить 4,5 см (Holčík 1984, s. 69, 184).

В результаті широкого огляду фігуративних люльок є можливість сформулювати деякі висновки та спостереження. Фігуративні керамічні люльки Центрально-Східної Європи можуть бути результатом поєднання художніх і технологічних ідей виробництва люльок північно-західного і південно-східного типів (одночастинного і двочастинного). Від англійських, голландських, німецьких люльок взято ідею і, можливо, деякі сюжети фігуративних зображень, технологію виготовлення з каолінової глини, оздоблення поливою. Від «східного» типу походить загальна форма двочастинної люльки з чашечкою і окремим чубуком. Статися це могло на територіях, де була традиція виготовлення кераміки зі світлопалених глин і покладає каолінової глини, а саме на землях Польщі й України. Найбільша популярність фігуративних люльок припадає на XVIII—XIX ст. У XVIII ст. вони демонструють прояв барокової стилістики у декоративно-прикладному

мистецтві і ремеслі. Поштовхом до більшої реалістичності і урізноманітнення сюжетів став початок виробництва пінкових люльок. Люльки з простою умовною антропоморфністю продовжували продукуватися у другій половині XVIII—XIX ст. Оздоблення зооморфних люльок розвивалося за тими ж тенденціями, що і антропоморфних. Керамічні люльки, які зображали речі, з'являються до появи пінкових виробів. Висновки щодо розвитку цієї групи знахідок потребують аналізу більшої кількості артефактів. Наразі можна твердити про існування двочастинних люльок південно-східного типу у вигляді чобіт з початку XVIII ст до кінця широкого використання керамічних люльок на початку XX ст., після закінчення першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

- Біляева, С., Фіалко, О. 2005. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 79-86.
- Братченко, Т. Г. 2010. *120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон: Гілея.
- Виноградська, В. 2016. Археологічні дослідження у м. Хмільник Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148-166.
- Войтюк, О. 2017. Дослідження пізньосередньовічного Острога. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 218-221.
- Воляник, В. К., Шкарбан, А. С., Приймак, В. В., Шекеда, І. М. 1989. *Звіт про охоронні археологічні дослідження в м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області у 1989 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/198.
- Горбов, М. В., Божко, Р. П. 2012. Папакома — забытые страницы истории Северного Приазовья. *Кальміуська фортеця та старий Маріуполь за археологічними та письмовими джерелами*. Режим доступу: <http://papacoma.narod.ru/articles/domaha2011.htm> (Дата звернення 29 грудня 2020).
- Горбов, В. Н., Божко, Р. П., Кушнір, В. В. 2013. Археологічні комплекси на території фортеці Кальміус та її околиць. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 132-149.
- Грачева, И. 2015. Дединово. *Московский журнал*, 1 (288), с. 76-84.
- Івакін, В., Оленич, А., Баранов, В. 2020. Науковорятівні дослідження Печерського містечка (м. Київ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 67-70.
- Калашник, Є. 2015а. Курильні люльки антропоморфного типу. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, Україна, 17—19 квітня 2015 р.* Чернігів: ІА НАН України, с. 33-36.
- Калашник, Є. 2015b. Нові знахідки козацьких старожитностей на Сумщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 41-48.
- Качан, В., Балакін, С., 2010. Керамічні люльки XVIII ст. з розкопок на території КПЛ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 139-145.

- Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.
- Нечитайло, П., Чекановський, А. Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 104-107.
- Пробийголова, О. Куштан, Д. 2019. Нові матеріали козацької доби з села Бучак на Канівщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 67-71.
- Розенфельдт, Р. Л. 1968. *Московское керамическое производство XII—XVIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-39. Москва: Наука.
- Смирнов, С. 2010. Пенковая трубка. *Наука и жизнь*, 10, с. 110-111.
- Терещук, О. 2014. Козацькі люльки XVII—XVIII століть в колекції НМІУ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 177-184.
- Чекановський, А., Чміль, Л. 1996. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство*, 3, с. 99-108.
- Чекановський, А. А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 269-279.
- Чекановський, А. 2020. Дрібна керамічна пластика XVII—XVIII ст. з досліджень Київського Михайлівського Золотоверхого Монастиря і прилеглих територій у 1969—1999 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 93-101.
- Южно, Ф. 2017. Козацькі люльки з Батурина. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 282-287.
- Bekić, L. 1999. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33 (1), s. 249-280.
- Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, s. 337-362.
- Clay... 2021. Clay trade pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Режим доступу: <https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org> (Дата звернення 8 січня 2021).
- Coleman, H. Dawnmist Studio. 1999—2015. *The art and archaeology of clay pipes*. Режим доступу: <http://www.dawnmist.org/gallery.htm> (Дата звернення 29 грудня 2020).
- Dąbal, J. 2013. Fajki badań archeologicznych południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku. In: *XVIII Sesja pomorzoznawcza*, II. Malbork: Muzeum Zamkowy w Malborku, s. 199-220.
- Gosse, P. Philip. 2009. Pipes from the island of Pomègues in Marseille. *Gosse's site*. Режим доступу: <http://philippe.gosse.pagesperso-orange.fr/Chioggia/intro.pdf> (Дата звернення 29 грудня 2020).
- Grabny, B., Nocuń, P. 2017. Od wsi tradycyjnej do ośrodka produkcyjnego. XVIII-i XIX-wieczne przemiany w strukturze osadnictwa na przykładzie wsi Zborowskie na Górnym Śląsku i tamtejszej fabryki fajek glinianych. *Historie — Otázky — Problémy*, 1, s. 88-105.
- Holčik, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.
- Holub, P., Kolařík, V., Lečbychová, O. Zúbek, A. 2016. *Nejstarší dýmky a kuřácké potřeby z brněnských archeologických nálezů. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 59, s. 161-166.
- Mehler, N. 2009. Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking. *Studies in post-medieval archaeology*, 3, p. 317-336.
- Mechler, N. 2010. Tonpfiefen in Bayern (ca. 1600—1745). *Zeitschrift für Archäologie des mittelalters*, 22, s. 1-425.
- Mehler, N. 2018. Clay Tobacco-Pipe Research and Historical Archaeology in Germany, a Difficult Relationship. *Historical Archaeology*, 52, p. 454-466.
- Meyza, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.
- Meyza, K. 1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny*, 2, s. 5-21.
- Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.
- Preusz, M. 2015. *Novověké dýmky z Českých Budějovic. Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 28, s. 307-335.
- Puziuk, J. 2015. Fajki z badań archeologicznych w Krakowie — źródło mówiące o tradycji, obyczajach i handlu mieszkańców nowożytnego miasta. *Zielonogyrskie Spotkania Źródłoznawcze*, 1, s. 77-88.
- Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, XXI, s. 277-300.
- Puziuk, J. 2017. Wystawa Mieszkańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa. Exhibition Bourgeois culture of smoking tobacco. *Pipes in modern tradition and customs of Cracow citizens*. Режим доступу: <https://www.academia.edu/32926275> (Дата звернення 29 грудня 2020).
- Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.
- South S. 2002. *Historical Archaeology Wahovia Excavating Eighteenth-Century Bethabara and Moravian Pottery*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Publishers.
- Stemless... 2021. Stemless pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Режим доступу: <https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org> (Дата звернення 8 січня 2021).
- Vyšohlid, M. 2009. Keramičké dýmky v archeologických nálezoch a jejich vypořádání možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.
- Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramičké dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.
- Vyšohlid, M. 2014. Keramičké dýmky ze zaniklého židovského města v Praze-Libni. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 903-921.

REFERENCES

- Biliaieva, S., Fialko, O. 2005. Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 79-86.
- Bratchenko, T. H. 2010. *120 rarytetiv Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kherson: Hileia.

- Vynohrodska, V. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia u m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 148-166.
- Voitiuk, O. 2017. Doslidzhennia piznoserednovichnoho Ostroha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 218-221.
- Voliannyk, V. K., Shkarban, A. S., Pryimak, V. V., Shekera, I. M. 1989. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia v m. Korsun-Shechenkiivskiyi Cherkaskoi oblasti u 1989 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/198.
- Horbov, M. V., Bozhko, R. P. 2012. Papakoma — zabytye stranitsy istorii Severnoho Priazovia. *Kalmiaska fortetsia ta staryi Mariupol za arkheolohichnymy ta pysmovymi dzherelamy*. Rezhym dostupu: <http://papacoma.narod.ru/articles/domaha2011.htm> (Data zvernennia 29.12/2020).
- Horbov, V. N., Bozhko, R. P., Kushnir, V. V. 2013. Arkheolohichni kompleksi na terytorii fortetsi Kalmius ta yii okolys. *Donetskiy arkheolohichniy zbirnyk*, 17, s. 132-149.
- Gracheva, I. 2015. Dedinovo. *Moskovskii zhurnal*, 1 (288), s. 76-84.
- Ivakin, V., Olenych, A., Baranov, V. 2020. Naukovo-riativni doslidzhennia Pecherskoho mistechka (m. Kyiv). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 67-70.
- Kalashnyk, Ye. 2015a. Kurylni liulky antropomorfnogo typu. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XIV Mizhnarodnoi studentskoi naukovi arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, Ukraina, 17—19 kvitnia 2015 r.* Chernihiv: IA NAN Ukrainy, s. 33-36.
- Kalashnyk, Ye. 2015b. Novi znakhidky kozatskykh starozhytnosti na Sumshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 41-48.
- Kachan, V., Balakyn, S., 2010. Keramichni liulky XVIII st. z rozkopok na terytorii KPL. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 139-145.
- Myronenko, L. V. 2017. *Keramichniy kompleks Baturyna XVII — pochatku XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Nechytailo, P., Chekanovskiy, A. Novi znakhidky keramichnykh liulok dla kurinnia tiutiunu z rozkopok u m. Horodok Khmelnytskoi obl. u 2017 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 27, s. 104-107.
- Probyholova, O. Kushtan, D. 2019. Novi materialy kozatskoi doby z sela Buchak na Kanivshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 67-71.
- Rozenfeldt, R. L. 1968. *Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII—XVIII vv.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-39. Moskva: Nauka.
- Smirnov, S. 2010. Penkovaia trubka. *Nauka i zhizn*, 10, s. 110-111.
- Tereshchuk, O. 2014. Kozatski liulky XVII—XVIII stolit v kolektsii NMIU. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 177-184.
- Chekanovskiy, A., Chmil, L. 1996. Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhum'iak (na Kyievo-Podoli). *Ukrainske honcharstvo*, 3, s. 99-108.
- Chekanovskiy, A. A. 2018. Znakhidky liulok dla kurinnia tiutiunu XVII—XVIII st. z rozkopok na Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 269-279.
- Chekanovskiy, A. 2020. Dribna keramichna plastyka XVII—XVIII st. z doslidzhen Kyivskoho Mykhailivskoho Zolotoverkhoho Monastyrja i prylyhlykh terytorii u 1969—1999 rr. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 93-101.
- Yukhno, F. 2017. Kozatski liulky z Baturyna. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1), s. 282-287.
- Bekić, L. 1999. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33 (1), s. 249-280.
- Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, s. 337-362.
- Clay... 2021. Clay trade pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Rezhym dostupu: <https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org> (Data zvernennia 8.01.2021).
- Coleman, H. Dawnmist Studio. 1999—2015. *The art and archaeology of clay pipes*. Rezhym dostupu: <http://www.dawnmist.org/gallery.htm> (Data zvernennia 29.12.2020).
- Dąbal, J. 2013. Fajki badań archeologicznych południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku. In: *XVIII Sesja pomorzoznawcza*, II. Malbork: Muzeum Zamkowy w Malborku, s. 199-220.
- Gosse, P. Philip. 2009. Pipes from the island of Pomegues in Marseille. *Gosse's site*. Rezhym dostupu: <http://philippe.gosse.pagesperso-orange.fr/Chioggia/intro.pdf> (Data zvernennia 29.12.2020).
- Grabny, B., Nocuń, P. 2017. Od wsi tradycyjnej do ośrodka produkcyjnego. XVIII-i XIX-wieczne przemiany w strukturze osadnictwa na przykładzie wsi Zborowskie na Górnym Śląsku i tamtejszej fabryki fajek glinianych. *Historie — Otázky — Problémy*, 1, s. 88-105.
- Holčík, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.
- Holub, P., Kolařík, V., Lečbychová, O. Zübek, A. 2016. *Nejstarší dýmky a kuřácké potřeby z brněnských archeologických nálezů. Studijné zvesti Archeologického ústavu Slovenské akademie věd*, 59, s. 161-166.
- Mehler, N. 2009. Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking. *Studies in post-medieval archaeology*, 3, p. 317-336.
- Mehler, N. 2010. Tonpfiefen in Bayern (ca. 1600—1745). *Zeitschrift für Archäologie des mittelalters*, 22, s. 1-425.
- Mehler, N. 2018. Clay Tobacco-Pipe Research and Historical Archaeology in Germany, a Difficult Relationship. *Historical Archaeology*, 52, p. 454-466.
- Mezsa, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.
- Mezsa, K. 1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny*, 2, s. 5-21.
- Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prostujeta*, III (38), s. 297-328.
- Preusz, M. 2015. *Novověké dýmky z Českých Budějovic. Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 28, s. 307-335.
- Puziuk, J. 2015. Fajki z badań archeologicznych w Krakowie — źródło mowiace o tradycji, obyczajach i handlu mieszkańców nowożytnego miasta. *Zielonogyrskie Spotkania Źródloznawcze*, 1, s. 77-88.
- Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczpospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materialy archeologiczne*, XLI, s. 277-300.
- Puziuk, J. 2017. Wystawa Mieszkańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa. Exhibition Bourgeois culture of smoking tobacco. *Pipes in modern tradition and customs of Cracow citizens*. Rezhym dostupu: <https://www.academia.edu/32926275> (Data zvernennia 29.12.2020).
- Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.
- South S. 2002. *Historical Archaeology Wahovia Excavating Eighteenth-Century Bethabara and Moravian Pottery*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Publishers.
- Stemless... 2021. Stemless pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Rezhym dostupu: <https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org> (Data zvernennia 8.01.2021).
- Vyšohlid, M. 2009. Keramičké dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.
- Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramičké dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.
- Vyšohlid, M. 2014. *Keramické dýmky ze zaniklého židovského města v Praze-Libni. Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 903-921.

A. A. Chekanovskyi

CERAMIC PIPES FOR SMOKING TOBACCO WITH FIGURATIVE IMAGES

The ceramic tobacco pipes of the seventeenth — nineteenth centuries shaped as human head or face, animals or their parts, household items are analyzed in the paper. The tradition of such images on ceramic pipes in Europe takes its origin from England. Similar products appeared later in the Netherlands and Germany. On the territory of Austrian possessions (primarily Czech territory), on Polish and Ukrainian lands the pipes of the North-Western type (with a solid pipe-bowl and stem) are occurred later with pipes of the South-Eastern type (a ceramic bowl and a separate stem from different material). As a result some number of South-Eastern type pipes began to be made with a bowls in the form of a human head, or only with a face image from the mid-seventeenth century. The article describes several styles of pipes with anthropomorphic elements, pipes in the form of boots and products with zoomorphic elements (heads and mouths of predators) or depict an entire animal. The oriental style fashion, dominance of Baroque art, and the beginning of the manufacture of smoking pipes from other materials (primarily from sepiolite) lead to the widespread use of figurative pipes

in the eighteenth century and increasing the realism of plastic depiction. This also applies to ceramic pipes. The popularity of smoking pipes with realistic images reaches the top in the late eighteenth and through the entire nineteenth century. The appearance and spread of figurative pipes in Ukraine took place with the same tendencies as in Europe in general. Different styles of figurative pipes in the eighteenth century spread over a large area from Volyn to Slobozhanshchina and the Northern Black Sea coast. The author considers that the pipes with images of people, animals and objects are not inherited from the possessions of the Ottoman Empire but represent a product of the development of European crafts and decorative arts.

Keywords: ceramic pipes for smoking, pipes in the form of a human head, pipes in the form of animals, pipes in the form of objects, figurative pipes, seventeenth — nineteenth centuries.

Одержано 12.01.2021

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

CHEKANOVSKYI Andrii, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1538-5671, e-mail: chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua.